

Boekbesprekingen

Afrika aan de bal: het WK van hoop en verwachtingen

Stefan Verwer, Marc Broere & Chris de Bode (red.)

Africa United. De weg naar het WK.

Amsterdam: KIT Publishers, 2010; 182 blz.; 19,95 euro; ISBN: 978-94-6022-074-6

Het zal weinigen ontgaan zijn dat deze maand voor het eerst in de geschiedenis het wereldkampioenschap voetbal op Afrikaanse grond gespeeld zal worden. Het grootste sportevenement ter wereld komt naar Zuid-Afrika. Dit WK neemt op voorhand mythische proporties aan. *Africa United. De weg naar het WK*, onder redactie van Stefan Verwer, Marc Broere en Chris de Bode, schuwt de superlatieven evenmin. De titel is een eerste aanwijzing: kan een spel een verscheurd en geteisterd continent werkelijk eenheid brengen?

Africa United is een prachtig boek. De foto's, geselecteerd door De Bode, laten een mooi beeld zien van Afrika zoals we dat kennen: kleurrijk, chaotisch, inventief, enthousiast. Deze caleidoscopische presentatie komt eveneens naar voren in de bijdragen van Afrikaanse (sport-) journalisten uit allerlei landen, die vertellen over hun ontmoetingen met Afrikaanse stervoetballers, president Paul Kagame van Rwanda, (ex-) vrijheidsstrijders en andere 'celebrities' als de Ethiopische atleet Haile Gebrselassie. *Africa United* is daardoor een mozaïek van aanstekelijke en indrukwekkende verhalen.

De overeenkomst tussen de verhalen: voetbal. Maar dat spel kan, zoals we lezen, een positieve en een negatieve invloed uitoefenen op de situatie in een land. Zo geeft het boek kort en helder weer hoe de geschiedenis van de door burgeroorlogen verscheurde landen Liberia en Ivoorkust ten goede keerde toen de beroemdste voetballers van deze landen, respectievelijk George Weah

en Didier Drogba, zich in woord en gebaar gingen inzetten voor vrede. De status van deze voetballers gaf de doorslag in de vredesprocessen en het is dan ook moeilijk niet ontroerd te worden door de verhalen van de vaak persoonlijk betrokken journalisten.

Aan de andere kant beschrijft *Africa United* hoe het bewind van dictator Idi Amin in zijn land Oeganda nog steeds populair is, omdat het nationale elftal in zijn tijd succesvol was. Hier speelt voetbal dus een dubieuze rol, misbruikt door een wrede dictator, zoals de Argentijnse junta dat ook deed in 1978. In een ander hoofdstuk lezen we over mensensmokkel door louches zaakwaarnemers, die Afrikaanse talenten dumpen in perifere Europese landen, zonder geld en papieren, berooid van hoop.

Toch staat *Africa United* bol van de hoop. Dit is niet de verdienste van de Nederlandse redacteurs. Zij namen de hoopvolle houding over van de Afrikanen zelf. Toen in 2004 bekend werd dat Zuid-Afrika het WK mocht organiseren, werd er overal op het continent feest gevierd. Toenmalig president Thabo Mbeki zei: 'ik ben Afrikaan' en hij verwachtte dat het WK vertrouwen zal brengen 'van Kaapstad tot Cairo'. De geïnterviewden, van voetbalmiljonairs als Salomon Kalou van Chelsea tot taxichauffeurs in Afrikaanse hoofdsteden, hebben torenhoge verwachtingen van het komende evenement. Zoals al eerder gezegd, is het moeilijk dit aanstekelijke enthousiasme te negeren. Wie gunt de Afrikanen nu geen sportief succes? De lezer

krijgt de indruk dat de samenstellers van het boek de Afrikanen deze hoop gunnen en zo eveneens de werkelijkheid een beetje uit het oog zijn verloren.

Het eerste bezwaar tegen de overwegend euforische toon van *Africa United* en de hoge verwachtingen van het WK is van theoretische aard. Voetbal is bij uitstek een Europese uitvinding en door koloniale mogendheden als Engeland en Frankrijk naar Afrika gebracht. Hoe wrang is het dan dat juist van dit fenomeen de redding wordt verwacht? Voetbal heeft het aureool van een in het Westen gefabriceerde belofte van een glorieuze toekomst met gelijke kansen voor iedereen. Maar hoe groot is de kans op Afrikaans voetbalsucces eigenlijk?

De druk op de schouders van Afrikaanse WK-deelnemers als Ghana, Kameroen en Ivoorkust is onmenselijk groot. In al hun aanstekelijke enthousiasme maken Mbeki en andere commentatoren de opdracht voor spelers als Didier Drogba en Samuel Eto'o vrijwel onmogelijk uit te voeren. De samenstellers van *Africa United* doen hier ook aan mee. Niet alleen de inwoners van de deelnemende landen, zo stellen zij, maar alle Afrikanen zullen de 'Olifanten' (Ivoorkust) en de 'Ontembare Leeuwen' (Kameroen) steunen. Waarmee zullen zij tevreden zijn? Met een finaleplaats? Wanneer is Afrika's vertrouwen hersteld? De eindredacteurs durven kennelijk deze vragen niet te stellen. Zij willen de verwachtingen niet temperen.

Het is weliswaar een heel mooi idee dat het hele continent zich zal

gaan verenigen achter de Afrikaanse nationale elftallen, maar de politieke en humanitaire werkelijkheid van Afrika is beduidend anders. Vele Afrikaanse landen zuchten onder interne en externe conflicten. Armoede, ziekte en honger eisen dagelijks hun tol. Zuid-Afrika zelf kent een nieuwe, gewelddadige apartheid: niet meer tussen rassen, maar tussen *haves* en *have nots*. Deze kant van Afrika komt in het geheel niet aan de orde in *Africa United*. De samenstellers hebben gelijk als ze (stilzwijgend) willen laten zien dat Afrika meer inhoudt dan genocide en AIDS-epidemieën. Zij slaan echter door naar de andere kant: Afrika is het continent van hoop, kleur, jeugd, muziek, vreugde en nog meer van zulke kwalificaties. Verwer, Broere en De Bode maken zich bovendien schuldig aan een zeker exotisme, als zij ingaan op het gebruik van zwarte

magie om het verloop van wedstrijden te beïnvloeden. De waarheid over Afrika ligt, hoe kan het ook anders, in het midden.

Het is bijna overbodig te zeggen dat de samenstellers een grove generalisatie begingen door alle landen van Afrika op een hoop te gooien. Hoe goed kent een Egyptenaar Nigeria bijvoorbeeld? Hoe groot is de onderlinge Afrikaanse solidariteit? Misschien juicht Cairo inderdaad als Ghana op 23 juni in Johannesburg zou winnen van Duitsland. De indruk van een eenzijdige westerse visie op Afrika in *Africa United* beklijft.

Laten we hopen dat voetbal magische kwaliteiten heeft. In het verleden is gebleken dat het spel onvermoede krachten los kan maken en een bron van trots en eigenwaarde kan zijn. *Africa United* is in dat opzicht een sympathieke poging de goden gunstig te stemmen en de

bal aan het rollen te brengen. Het boek is prachtig geïllustreerd, de verhalen zijn ontroerend en aanstekelijk. Laten we hopen dat het WK in Zuid-Afrika het continent goed zal doen. Maar laten we ook waken voor overschatting van de kracht van voetbal. Het is per slot van rekening maar een spelletje.

Ties Ramekers

Ties Ramekers studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht (Master Internationale Betrekkingen in Internationaal Perspectief). In mei 2009 publiceerde hij in de *Internationale Spectator* het artikel 'Sportevenementen en "foute regimes"'.

Het ontstaan van de EU als tegendraads proces

Anjo G. Harryvan

In Pursuit of Influence. The Netherlands' European Policy during the Formative Years of the European Union, 1952-1973.

Brussel: P.I.E. Peter Lang, 2009; 284 blz.; 35,90 euro; ISBN: 978-90-5201-497-5

De Europese Dagboeken van Max Kohnstamm; Bezorgd door Mathieu Segers

Amsterdam: Boom; 2008; 262 blz.; 19,50 euro; ISBN: 978-90-8506-548-7

E.P. Wellenstein

Les origines de l'Union Européenne.

Groningen: Europa Wonderwel Publicaties, 2010; 28 blz.; ISBN 978-90-367-4267-2 (te downloaden via <http://www.europesebeweging.nl/Gratis> op aanvraag bij de EBN ebn@ser.nl zolang de voorraad strekt)

Waar was u op de 9de mei van 1950, toen minister Robert Schuman een Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) voorstelde? Of op de historische 25ste maart van 1957, waarop de Europese verdragen in Rome werden getekend? Ik kan terugvallen op mijn schoolagenda's. Veel lezers waren in 1957 echter nog niet zover. Het ontstaan van Europa wordt, nu het steeds verder weg ligt, belangrijk voor iedereen die Brussel volgt.

Dagboeken van hoofdrolspelers leren hoe tergend moeizaam de EGKS, de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en Euratom, de voorlopers van de Europese Unie, er zijn gekomen. Zie *De Europese dagboeken van Max Kohnstamm*. Lezing daarvan is geen pretje. Kohnstamm's beschrijving van de route naar de Verdragen van Rome komt neer op een kruisweg.

Harryvan. Hoe het Nederland intussen vergaat, leert het doctoraat

van de Groningse historicus Anjo G. Harryvan, dat de jaren 1952-1973 analyseert. Hij vraagt zich af of ook een kleiner land werkelijk kon meewegen bij de opbouw van de Europese Gemeenschappen. Je leest hoe minister van buitenlandse zaken Joseph Luns (1952-1971) erin slaagt de 'Dutch vision' aan anderen op te leggen. Zelfs de Franse president Charles de Gaulle moest dit ondergaan. Luns' gewicht werd buiten de landsgrenzen echter meer erkend dan in Nederland zelf.

Nederland wilde géén politieke integratie. Wij zouden als klein land dan ondergesneeuwd raken. Nederland hunkerde naar een douane-unie, die ons van het buitenland afhankelijke bedrijfsleven ten goede zou komen. In 1952 lanceert de Ad Hoc Assemblee (het EGKS-parlement) het concept van een Politieke Unie. Maar Nederland blijft erbij: eerst economische integratie via een alomvattende interne markt; daarna pas praten over politieke

integratie. Beide projecten vervallen echter op de historische 30ste augustus 1954, als de Nationale Vergadering in Parijs de beoogde Europese Defensie Gemeenschap schrapt.

Intussen prefereert minister van buitenlandse zaken Johan Willem Beyen (in tegenstelling tot zijn voorganger Dirk Stikker) *supranationale* integratie boven *intergouvernementele* samenwerking. Bij dat laatste overheersen de grote landen, terwijl op supranationale basis met sterke gemeenschappelijke instellingen, zoals de Europese Commissie, iedereen meepraat, aldus redeneert Beyen. Hij lanceert in 1954 een plan voor een douane-unie, met als vervolg een gemeenschappelijke markt op basis van *supranationale* instellingen. Uitgangspunt is het Nederlandse commerciële belang, overgoten met een sausje Europees idealisme.

Het is aan de Benelux-constructie te danken geweest dat Nederland de begeerde Europese markt binnenhaalt. Die Benelux speelt een doorslaggevende rol tijdens moeizame onderhandelingen met Duitsland, Frankrijk en Italië ter voorbereiding van de EEG. Zo wordt de 'douane unie Benelux' (1948) het laboratorium voor vergelijkbare samenwerking op West-Europese schaal. Er ontstaat een 'Benelux mythe' die tot op de dag van vandaag politici en academici uit kleinere landen biologeert. Nederland, België en Luxemburg kregen langs die weg en dat model onevenredige invloed. Dit effect heeft zelfs gewerkt tot het Verenigd Koninkrijk, Ierland en Denemarken per 1973 toetraden. Voorzitter van het beraad over de creatie van de EEG (1955-1957) is de Belgische minister van buitenlandse zaken Paul-Henri Spaak. Hij maakt onze onderhandelaar Gerard Verrijn Stuart voorzitter van de belangrijke commissie 'gemeenschappelijke markt'. Beyen is er inmiddels in geslaagd de in Frankrijk omstreden gemeenschappelijke markt het beraad binnen te smokkelen.

Na het voorgaande is het verrassend dat de Benelux meestal intern verdeeld was. Dat kwam door Spaak, die als voorzitter kost wat kost wilde slagen. De Belg stemde zijn koers daarom af op Parijs, met als gevolg 'een Frans EEG-verdrag.' Nederland staat in die dagen alleen met pleidooien voor soevereiniteits-overdracht aan de beoogde Europese Commissie als supranationaal orgaan. De intergouvernementele Raad van Ministers wordt het sterkste orgaan. Bij het vaststellen van het buitentarief voor de handel gaat Nederland nogmaals het schip in. Den Haag wilde een compromis met het lage Benelux-tarief als uitgangspunt. Maar weer boog Spaak voor de protectionistische Fransen. Dat Beyen en Luns zwaar hebben gewogen op ontstaan en ontwikkeling van wat vandaag de EU heet, was wel bekend. De vrucht van de studie van Harryvan is dat hij dit heel precies en authentiek op basis van veel originele stukken in kaart brengt en bevestigt. Dank zij de Engelstalige tekst dringt de prominente Nederlandse rol door in de internationale literatuur.

Kohnstamm. Beoordeling van de dagboeken van Max Kohnstamm ligt moeilijker. Hij heeft tussen 1953 en 1957 in kortschrift zijn belangrijke en drijvende rol in de onderhandelingen voor EEG en Euratom neergelegd. Voor de lezer is daar vandaag echter vaak geen touw aan vast te knopen. Neem bijvoorbeeld deze quote, inclusief de '(...). Dinsdagmorgen, 7 augustus 1956. Zaterdag geluncht met Berthoin. Van Vredenburg goed maar ambassadeur (...). Cambridge (...). Lord Layton. Michael Layton. Richard Calder, Paul Bureau, Sir Knox Helm. Calder denkt over Suezkanaal op precies dezelfde wijze (...). 's Avonds laat Near East! Bureau heeft persconferentie Thorneycroft (Commonwealth Prime Ministers) meegemaakt. Deze was niet speciaal voor Common Market. Maar Thorneycroft had weer positieve indruk gemaakt (...).' Dat

gaat zo tientallen pagina's door. Er is niet doorheen te komen, al ben je nog zó geïnteresseerd. En bovendien: hoeveel wijzer word je hiervan?

Kohnstamm (1914) was mede-onderhandelaar namens Nederland voor de totstandkoming van de EGKS. Vervolgens in de periode 1952-1956 secretaris van de Hoge Autoriteit van die EGKS. Ten slotte gedurende twee decennia de rechterhand van Europa's *founding father* Jean Monnet als secretaris van diens Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa. Mathieu Segers, historicus bij de Universiteit van Utrecht, heeft zijn best gedaan met talloze annotaties de lezer bij de hand te nemen. 'De lezer wordt deelgenoot van Kohnstamm's persoonlijke en soms emotionele beoordeling van de horten en stoten in het onderhandelingsproces.' Dat klopt. Door de frisse *cover* oogt het boek als een leesbaar werk. Leesbaar is het echter allerminst.

Europese eenwording (zoals het toen nog heette) komt als een onnatuurlijk streven uit de verf. De regeringen zien wel in dat zij hun eeuwenoude verdeeldheid moeten overwinnen, maar zij voelen er eigenlijk niets voor, tenzij ze er zelf beter van worden. Soevereiniteit en nationale belangen, daar draait alles om. Dank zij doordrijvers als Kohnstamm, die nooit, nooit opgeven, zijn de Verdragen van Rome er uiteindelijk toch gekomen. Het valt op dat onder de ijverige *eurofielen* veel ambtenaren zitten. Interessant is het verzet tegen de EEG in West-Duitsland. Een invloedrijke stroming daar prefereerde met de Britten een grotere vrijhandelszone, met behoud van de nationale autonomie. 'Victoire totale', noteert Kohnstamm aan de vooravond van 6 november 1956. Kanselier Konrad Adenauer en de Franse premier Guy Mollet ruimen dan de laatste obstakels op voor de beoogde verdragen. Te vroeg gejuicht echter. Want na de plechtige ondertekening in Rome blijft ratificatie nog lang onzeker.

Kohnstamm is zomer 1957 daarover ‘dodelijk ongerust’, zo blijkt uit talloze pagina’s sombere teksten.

Wellenstein. Leerzaam zijn de in het Frans opgeschreven herinneringen van Edmond Wellenstein (1919), topfunctionaris bij de opbouw en de uitbreiding van de EGKS, de EEG en Euratom. Interessant is het te vernemen dat het nooit doorgebroken Euratom aanvankelijk hoger werd aangeslagen dan de EEG. Atoomenergie was de toekomst en zou de levensstandaard verhogen. Met atoomenergie kon je de onzekere olieaanvoer via het omstreden Suez-kanaal omzeilen. Het EEG-verdrag was daarentegen

niet meer dan een bundel onuitgewerkte ambities. Het stond te bezien of die werkelijkheid zouden worden. De EEG bleek echter snel een succes, vanaf de ingrijpende douane-unie tot de gecompliceerde landbouwpolitiek en de gigantische interne markt. Het handelsblok EEG stond meteen op gelijk niveau met de Verenigde Staten. Het streven in de jaren zestig naar vrijhandel (Kennedy-ronde) paste bij de beoogde ‘geleidelijke afschaffing van de beperkingen in het internationale handelsverkeer’ (artikel 110 EEG). Met de kennis van nu zie je hoe nijver en met verbeeldingskracht Kohnstamm, Wellenstein en hun

collega’s hebben gearbeid. Iedereen werkzaam bij de leiding van de Europese instellingen was persoonlijk betrokken. Vandaar het dynamisme, dat vandaag vaak ontbreekt. Wellenstein: ‘Of je nu overtuigd federalist was of pragmatist, je wilde dat de oude machtsspelletjes plaats zouden maken voor gezamenlijke rechtsregels en voor samenwerking.’

Jan Werts

Dr Jan Werts is EU-mediacorrespondent te Brussel.

Noodzakelijke inblikjes in de recente Duitse geschiedenis

Frits Boterman

Duitse dichters en denkers. Het belang van cultuur in de moderne Duitse geschiedenis.

Amsterdam: De Arbeiderspers, 2008; 368 blz.; 19,95 euro; ISBN: 978-90-295-6670-4

Margreet den Buurman

Duitse herfst. De Rote Armee Fraktion.

Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2009; 195 blz.; 18,95 euro; ISBN: 905-91-1812-X

Thomas von der Dunk, met een historische inleiding van Jacco Pekelder

Reis langs een verdwenen grens. Beelden van de wegroestende scheidslijn tussen Duitsland en Duitsland.

Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep, 2009; 128 blz.; 19,90 euro; ISBN: 978-90-551-5418-0

Rob Savelberg

Berlijn beweegt. Oude hoofdstad in een nieuw land.

Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2009; 207 blz.; 19,90 euro; ISBN: 978-90-850-6597-5

Vraag een Nederlander wie de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken is, en de kans is groot dat hij of zij met de juiste naam op de proppen komt: Hillary Clinton. Gaat het echter om haar Duitse ambtgenoot, dan blijft men het antwoord waarschijnlijk schuldig. Angela Merkel benoemen als *Bundeskantlerin* lukt nog wel, maar de naam Guido Westerwelle zal bij velen vermoedelijk geen belletje doen rinkelen. De Bondsrepubliek is voor het merendeel van de Nederlanders – niet alleen het publiek, maar deels ook de politiek

lijdt aan dit manco – de grote onbekende. Sterker nog: Nederland leeft met de rug naar Duitsland. Sinds de val van de Muur, nu ruim twintig jaar geleden, is de anti-Duitse stemming weliswaar afgenomen, maar deze heeft plaatsgemaakt voor een grote onverschilligheid. Zo viel in de pers bitter weinig te lezen over de meest recente Duitse verkiezingen, zeker in vergelijking met die in de Verenigde Staten.

De Nederlandse onverschilligheid ten opzichte van Duitsland is op zijn zachtst gezegd opmerkelijk. Zeker sinds de hereniging van de

beide Duitslanden in 1990 is de Bondsrepubliek het belangrijkste en grootste land van Europa en de Nederlandse belangen vallen in de praktijk veel vaker samen met die van Berlijn dan die van het Witte Huis of Whitehall. Bovendien is Duitsland al sinds het einde van de 19de eeuw veruit de belangrijkste Nederlandse handelspartner. Andersom geldt dat trouwens ook – zij het in iets mindere mate: via Rotterdam en de Rijn speelt Nederland een centrale rol in de transitohandel naar en van Duitsland.

Desondanks is er hier te lande weinig interesse in en oog voor

het belang van Duitsland voor Nederland, en voor wat er zich aan de andere kant van de niet fysiek meer bestaande grens afspeelt, hoewel de ontwikkelingen in het nieuwe Duitsland spectaculair en ingrijpend zijn. Die desinteresse is niet alleen politiek, maar zeker ook cultureel. Nederland is wat dat betreft sterk gericht op de Angelsaksische – lees: Amerikaanse – cultuur en heeft weinig op met de Duitse. Daarbij moet worden opgemerkt dat dit vóór de Tweede Wereldoorlog tegenovergesteld was: de wetenschap, de hoge en lage cultuur, literatuur en muziek richtten zich vóór 1945 sterk op Duitsland en in mindere mate op Frankrijk. Hoewel de afkeer van alles wat Duits was nog geruime tijd na de bezetting begrijpelijkerwijs groot was (en in sommige opzichten is), is die heroriëntatie op de Angelsaksische wereld na de oorlog later niet meer teniet gedaan, noch in Nederland noch elders in Europa.

Monocausaliteit

Dat heeft onder meer tot gevolg dat er te weinig oog is voor de rol die cultuur heeft gespeeld in het recente Duitse verleden. Dat is precies wat Frits Boterman betoogt in zijn prettig leesbare en stimulerende *Duitse dichters en denkers. Het belang van cultuur in de moderne Duitse geschiedenis*. Om met de woorden van Boterman te spreken: 'Zonder aandacht te besteden aan de wisselwerking tussen politiek en cultuur is het verloop van de Duitse geschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw minder gemakkelijk te begrijpen.' (blz. 10)

Boterman, hoogleraar Moderne Duitse Geschiedenis na 1750 aan de Universiteit van Amsterdam en auteur van het standaardwerk *Moderne Geschiedenis van Duitsland, 1800-heden* (2005), wijst er in zijn boek – een bundeling van eerder verschenen recensies, artikelen en essays – terecht op dat de natievorming in Duitsland aanvankelijk sterk cultureel getint was en dat het land pas in 1871, met

de creatie van het Duitse keizerrijk, niet alleen een *Kulturnation* was, maar ook een *Staatsnation* werd. Tegelijkertijd vallen staat en natie in Duitsland pas echt weer samen sinds de *Wiedervereinigung* van 1990: 'Gedurende het grootste deel van de laatste twee eeuwen bestond er in Duitsland geen nationale eenheid; politieke verdeeldheid is een grotere continuïteit.' (blz. 18) Boterman pleit voor meer aandacht voor cultuur, die hij definieert als 'gedeelde ervaringen en verwachtingen, zin- en vormgeving aan het bestaan, als dynamisch proces' en de invloed ervan op de moderne Duitse geschiedenis. Cultuur heeft, in de woorden van Boterman, 'wellicht meer dan elders in Europa, grote invloed uitgeoefend op de politieke en maatschappelijke verhoudingen' (blz. 46). Volgens Boterman biedt cultuurgeschiedenis de mogelijkheid lange-termijnpatronen te ontdekken die in de Duitse geschiedenis sinds 1750 'telkens terugkeren en soms andere discontinuïteiten vertonen dan de politieke cesuren' (blz. 22).

Het zou onjuist zijn te beweren dat Boterman geen oog heeft voor andere maatschappelijke aspecten als de economie – integendeel – maar hij hecht wel erg veel belang aan cultuur als de bepalende factor. Niettemin is er veel te zeggen voor zijn pleidooi voor een meer geïntegreerde benadering van de moderne Duitse geschiedenis, waarbij zowel cultuur als economische en politieke structuren een rol spelen, en die ons (nog) meer inzicht kan geven in bijvoorbeeld de geschiedenis van het Derde Rijk. Want, zo stelt Boterman in zijn stuk over de controverse rond Daniel Goldhagens *Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* met recht: 'monocausaliteit is koren op de molen van degenen die niet willen nadenken, maar op zoek zijn naar eenvoudige oplossingen voor ingewikkelde vraagstukken.' (blz. 249) De geschiedwetenschap leent zich daar in ieder geval in het geheel niet voor.

'Duitse herfst'

Dat gaat zeker op voor wellicht de meest turbulente en angstaanjagende periode van de naoorlogse West-Duitse geschiedenis, de terreur van de *Rote Armee Fraktion* van vooral de jaren zeventig van de vorige eeuw. In de loop der jaren is veel over de door Andreas Baader, Gudrun Ennslin, Ulrike Meinhof en Horst Mahler opgerichte beweging geschreven. De vraag is daarbij steeds hoe de RAF en haar leden zo konden radicaliseren. Voortgekomen uit de studentenbeweging en het linkse activisme, ontwikkelde de groep zich steeds meer in de richting van een nietsontziend verzet tegen het kapitalisme en 'het systeem', een veelgebruikte term in links-radicalen kringen van die tijd. In deze strijd was – in ieder geval in de RAF-gelederen – moord en doodslag een legitiem middel voor het bereiken van een hoger doel. Bij acties van de RAF zouden uiteindelijk tientallen mensen om het leven komen.

Aanvankelijk zag de RAF af van gericht geweld tegen mensen, al vielen bij bomaanslagen begin jaren zeventig verscheidene doden. In juni 1972 werden de kopstukken van de Baader-Meinhof-Groep – een naam die de RAF nooit zelf gebruikt lijkt te hebben – Baader, Meinhof, Ennslin, Holger Meins en Jan-Carl Raspe gearresteerd en na enige tijd opgesloten in een speciale vleugel van de gevangenis Stuttgart-Stammheim. Afgezien van Holger Meins, die op 9 november 1974 stierf als gevolg van een hongerstaking, zouden zij allen door zelfmoord het leven laten, al is nooit duidelijk geworden of er werkelijk sprake was van een zelfgenomen besluit of dat er dwang in het spel is geweest. Dat laatste is meermaals herhaaldelijk gesteld door andere RAF-leden en sympathisanten.

Veruit de meeste aandacht gaat bij de RAF uit naar de leiders van de eerste generatie, in het bijzonder Baader en Meinhof en in mindere mate Raspe en Ennslin. Dat gaat ook op voor Margreet den Buurman,

die in *Duitse herfst. De Rote Armee Fraktion* een fraaie schets geeft van de opkomst en radicalisering van de beweging. Ook zij concentreert zich op Baader en Meinhof, en geeft een goed beeld van beide personen en een geloofwaardige verklaring voor hoe ze tot hun daden kwamen, al valt ze daarbij hier en daar in herhaling. Den Buurman omschrijft Baader als 'een charismatische loser' (blz. 45). Baader maakt inderdaad vaak de indruk van een losbol, maar had blijkbaar toch voldoende aantrekkingskracht om een hele schare volgelingen aan zich te binden. Meinhof krijgt terecht meer de rol van denker toebedeeld.

Voor de radicalisering van de tweede generatie binnen de RAF – waarin vooral Brigitte Mohnhaupt en Christian Klar een centrale rol speelden – heeft Den Buurman veel minder aandacht. Het waren echter vooral de opvolgers van Baader, Meinhof, Raspe en Ennslin die de RAF haar meest radicale fase bezorgden, te weten die van de laatste maanden van 1977, de zogenaamde 'Duitse herfst'. Deze begon feitelijk eerder dat jaar met de moord op Siegfried Buback, procureur-generaal bij het hoogste federale gerechtshof, en zijn twee chauffeurs, en leidde tot grote onrust binnen de Duitse samenleving. Eind juli volgde de moord op Jürgen Ponto, de directeur van de *Dresdner Bank*, even later gevolgd door de ontvoering van werkgeversvoorzitter Hanns-Martin Schleyer.

In een poging de druk op de Bondsregering op te voeren om de leden van de eerste RAF-generatie vrij te laten, werd in oktober een vliegtuig van *Lufthansa* gekaapt. De beëindiging van die kaping en de bevrijding van de gegijzelde passagiers in Mogadishu door een speciale Duitse commando-eenheid leidden tot de collectieve zelfmoord van Baader, Ennslin en Raspe. Een dag later, op 19 oktober, maakte de RAF haar dreigement waar en werd Schleyer vermoord. De 'Duitse herfst' was daarmee min of meer ten einde,

al zou de RAF formeel nog tot diep in de jaren negentig blijven bestaan. Hoewel de golf van terreurdaden de Bondsrepubliek op haar grondvesten deed schudden, was het bestaan van de West-Duitse staat niettemin nimmer werkelijk in gevaar geweest.

Een wegroestende grens

Dat zelfde kon, grotendeels met wijsheid achteraf, in de loop van de jaren tachtig steeds minder worden gezegd van haar Oost-Duitse tegenhanger, de DDR, die vanaf haar oprichting in 1949 met de jaren minder en minder legitimiteit kreeg. Kenmerkend was wat dat betreft de bouw van de Berlijnse Muur in 1961, die een einde moest maken aan de exodus van vooral de beter opgeleiden uit het socialistische paradijs naar de Bondsrepubliek, en de stad tot 9 november 1989 in tweeën zou splitsen. Niet alleen werd Oost-Berlijn afgesloten van de rest van de stad, langs de grens met de BRD verscheen bovendien vanaf 1949 een 1.393 kilometer lange grens, die Duitsland van noord naar zuid doormidden sneed.

De Muur is, zo schrijft Jacco Pekelder in zijn uitstekende inleiding bij het boek *Reis langs een verdwenen grens. Beelden van de wegroestende scheidslijn tussen Duitsland en Duitsland* van Thomas von der Dunk, in het collectieve geheugen gegrift als symbool van de Duitse naoorlogse deling; voor de Duits-Duitse grens is daarin echter veel minder plaats. Pekelders beschrijving van het ontstaan en de (inmiddels) geschiedenis van laatstgenoemde is indringend en hij wijst bovendien op het unieke karakter van die grens. Waar de meeste grenzen dienen om indringers buiten te houden, werd van DDR-zijde de Duits-Duitse grens 'steeds verder versterkt om te voorkomen dat DDR-burgers hun land verlieten' (blz. 18). Ze moesten binnengehouden worden.

Van de Berlijnse Muur is sinds de val op een paar stukken na weinig overgebleven. Wat in de nieuwe Duitse hoofdstad nu nog vooral aan

het Oost-Duitse verleden herinnert, is een *Trabbi*-safari en de kraampjes met DDR- en Sovjet-parafernalia. Ook van de grens tussen de beide Duitslanden is nog nauwelijks iets terug te vinden. Gelukkig maakte Thomas von der Dunk al in de zomer van 1991 een motorreis langs de voormalige Duits-Duitse grens, of wat er toen nog van over was. Het reisverslag, inclusief de foto's die hij daarbij van de wegroestende grens maakte, verscheen vorig jaar bij de twintigjarige herdenking van de val van de Muur in het hierboven aangehaalde boek. Aldus – en door de historische inleiding van Pekelder – krijgen we letterlijk een mooi beeld van een in verval geraakte grens.

Dat zelfde biedt Rob Savelberg – correspondent voor de *Telegraaf* in Berlijn – van het Duitsland van na de Muur. Hoewel de titel – *Berlijn beweegt. Oude hoofdstad in een nieuw land* – anders doet vermoeden, beschrijft de auteur vooral de problemen in het herenigde land, zoals de onzekerheid over de Duitse identiteit, het Duitse slachtofferschap, de gevolgen van de kredietcrisis, de problemen in Oost-Duitsland en de eerste vrouwelijke *Bundeskanzler*. Hij doet dat met een aanstekelijke stijl en veel oog voor detail. Savelbergs boek geeft een uitstekend beeld van de ingrijpende veranderingen die zich de laatste jaren in de Bondsrepubliek hebben voltrokken en voltrekken, en biedt ons zo meer inzicht en kennis van onze grote buur. Gezien de desinteresse en onverschilligheid van veel Nederlanders ten opzichte van Duitsland is dat bepaald geen overbodige luxe.

Martijn Lak

Martijn Lak is als aio verbonden aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij doet onderzoek naar de Duits-Nederlandse economische en politieke betrekkingen van 1945-1957.

Een Russische enclave in de EU

Stefan Gänzle, Guido Müntel & Evgeny Vinokurov (red.)

Adapting to European integration? Kaliningrad, Russia and the European Union.

Manchester: Manchester University Press, 2009; 288 blz.; 73,- euro; ISBN: 978-0-7190-7901-6

Door haar uitbreiding met Polen en Litouwen in 2004 kreeg de Europese Unie Kaliningrad als enclave binnen haar grenzen. Vanuit de Russische Federatie gezien is Kaliningrad een geïsoleerde uitstulping van haar grondgebied, in politiek-geografische termen een exclave. De uitbreiding van de EU in oostelijke richting ging gepaard met groeiende aandacht voor Ruslands meest westelijke provincie. Naast economische problemen, die zowel het gevolg zijn van de kredietcrisis als van de situatie als enclave/exclave,¹ kampt Kaliningrad met problemen op het gebied van milieu, gezondheid en criminaliteit. Buitenlandse investeerders zijn lang weggebleven; de levensstandaard is laag vergeleken met de buurlanden. Ook Rusland heeft de laatste jaren meer aandacht gekregen voor de situatie van Kaliningrad. President Poetin opperde in 1999 zelfs dat Kaliningrad zou kunnen dienen als proefregio voor de Europees-Russische betrekkingen. Hoe dit eruit zou moeten zien, is onduidelijk: er zijn geen specifieke plannen ontwikkeld die dit mogelijk maken.

De vraag die in deze zeer geslaagde bundel centraal staat, is of Kaliningrad wordt 'ge-europeaaniseerd'. En zo ja, in welke mate? Welke Europese normen en standaarden beïnvloeden deze regio? Het eerste deel van het boek behandelt het theoretisch kader. Enclaves in het algemeen ondervinden nadelen door de (grote) afstand van het moederland en de kleine afzetmarkt. Hierdoor zijn ze extra gevoelig voor exogene processen. Kaliningrad heeft dit al herhaaldelijk mogen ondervinden: 1 de val van de Sovjetunie, waardoor de *oblast* (de oude, al in de tsaristische tijd gehanteerde Russische term voor district) een exclave van Rusland

werd; 2 de Roebelcrisis in 1998, die de economie van Kaliningrad harder trof dan enige andere Russische provincie; 3 de uitbreiding van de EU, waardoor de inwoners van Kaliningrad sindsdien een visum nodig hebben als ze de grens met Polen en Litouwen willen oversteken; en 4 de mogelijke toetreding van Rusland tot de Wereldhandelsorganisatie, waardoor de vraag is ontstaan of de speciale economische privileges van Kaliningrad om de negatieve gevolgen van de grote afstand van het moederland enigszins te compenseren, nog gehandhaafd mogen blijven.

In deel twee wordt ingegaan op de mate waarin Kaliningrad beïnvloed wordt door de Europees-Russische betrekkingen en in hoeverre er regionale samenwerking plaatsvindt. Het proces van centralisering in Rusland staat lijnrecht tegenover het ingewikkelde politieke systeem van de EU, waarbij zowel sprake is van centralisering (wetgeving vanuit Brussel) als decentralisering (regionale overheden mogen beleid maken en uitvoeren zonder tussenkomst van de EU of nationale regeringen). Het is Russische regio's in principe niet toegestaan samen te werken met de nationale regeringen van andere landen. Alleen (beperkte) samenwerking met regionale overheden is mogelijk. Voor Kaliningrad is het daarom belangrijk dat Rusland en de EU goede betrekkingen onderhouden. Rusland is de belangrijkste beslissende factor in Kaliningrad. Voor de EU is het echter noodzakelijk ook enige invloed te kunnen uitoefenen teneinde Kaliningrads 'soft security'-risico's (d.w.z. niet-militaire en niet-strategische risico's, zoals een lage levensstandaard in vergelijking met de buurlanden, grensoverschrijdende misdaad, milieuproblemen,

enz.) voor EU-lidstaten te beperken. De Russische federale overheid heeft echter veel voorstellen van de EU, bijvoorbeeld om de economie in Kaliningrad te versterken, afgewezen.² Er worden verscheidene redenen voor die afwijzingen genoemd, waaronder de angst van de federale overheid voor afscheidingsbewegingen in de provincie.

In het derde deel van de bundel wordt vervolgens de europeanisering van Kaliningrad op het gebied van economie, sociaal beleid, milieu, gezondheid en hoger onderwijs behandeld, evenals het grensbeleid van zowel Rusland als de EU.

In het vierde en concluderende deel blijkt dat het europeaniseringsproces in Kaliningrad moeizaam verloopt. De grote mate van autonomie voor de regionale overheid op sociaal en milieugebied leidde tot de verwachting dat europeanisering hier het verst zou gaan, maar in werkelijkheid vindt dit proces daar nauwelijks plaats. De auteurs verklaren dit door de lage prioriteit die de regionale overheid geeft aan deze beleidsterreinen. De meeste invloed oefent de EU uit op economisch en onderwijsbeleid, zij het erg bescheiden, omdat hier (het gebrek aan) autonomie wel een grote rol speelt. Daarnaast wijzen de auteurs ook op een typisch Russische oorzaak, namelijk het grote belang van persoonlijke relaties in de politiek. Ook financiële beperkingen van de regionale overheid worden als oorzaak genoemd.

Overigens ontplooit Kaliningrad wel degelijk activiteiten om meer inkomsten te genereren. Zo had het zich in 2008 ten doel gesteld 1,8 miljoen toeristen per jaar uit Rusland en West-Europa aan te trekken. Uit West-Europa zijn het vooral Duitse toeristen die op het oude

Koningsbergen afkomen. Daarom vertegenwoordigden regionale overheidsambtenaren Kaliningrad in maart 2009 op de *ITB Berlin* (een belangrijke jaarlijkse internationale toeristenbeurs). Volgens de *Rossijskaja Gazeta* van 11 maart 2009 had de *oblast* hiervoor 420.000 roebel beschikbaar gesteld. De ambitieuze doelstelling is echter inmiddels weer flink naar beneden bijgesteld. Het opschorten van de vluchten door KD Avia (de enige vliegmaatschappij van Kaliningrad), omdat het bedrijf op het randje van faillissement balanceert, zal het toerisme ook niet bepaald

bevorderen. Het grootste obstakel vormt echter nog steeds het niet opgeloste visumprobleem, waarover Rusland en de EU al sinds de toetreding van Polen en Litouwen tot de EU in zicht kwam, onderhandelen.

Alles tezamen geeft deze interessante en uitdagende bundel, voor eenieder die meer wil weten over deze merkwaardige regio, een goed overzicht van recente ontwikkelingen in Kaliningrad.

Marit de Lange studeert geschiedenis aan de Rijksuniversiteit

Groningen. Zij was in de periode oktober-december 2008 als stagiaire verbonden aan het bureau eindredactie van de *Internationale Spectator*.

Noten

- 1 Alleen Wit-Rusland doorbreekt het beeld van een enclave.
- 2 Tijdens de EU-Rusland top in Stockholm op 18 november 2009 hebben de EU en Rusland echter een overeenkomst getekend voor grensoverschrijdende samenwerking tussen Polen, Litouwen en Kaliningrad, waarvoor 176 miljoen euro is uitgetrokken (zie: <http://kaliningrad-rda.org>).

De Bosporus is niet te diep

Irene van der Linde & Nicole Segers

Het veer van Istanbul. Ontmoetingen langs de Bosporus.

Rotterdam: Uitgeverij Lemniscaat, 2010; 592 blz.; 37,50 euro;

ISBN: 978-90-4770-215-3

De politieke toekomst van Turkije is bijzonder onzeker, maar de meeuwen boven de Bosporus zullen altijd blijven. Met deze woorden kunnen we het prachtige boek van de schrijfster Irene van der Linde en de fotografe Nicole Segers goed typeren. Ze hebben van maart 2007 tot augustus 2008 in Istanbul gewoond, tal van gesprekken gevoerd en vele foto's gemaakt. De tekst en de foto's vormen min of meer op zich zelf staande delen van het boek. Hoewel de zeer sfeervolle en goed getroffen foto's dus geen illustraties bij de onderdelen van de tekst zijn, vullen de beide gedeeltes van het boek elkaar toch heel goed aan.

Wie Istanbul niet kent, zal na lezing van het boek en het bekijken van de foto's de stad direct willen bezoeken. Wie de stad al goed kent, zal onmiddellijk weer willen afreizen naar de metropool, waarvan de zeestraat Bosporus de levensader is. Istanbul is de enige stad ter wereld die zowel in Europa als in Azië ligt, gescheiden of, beter gezegd, verenigd door de

Bosporus. De veerboten vormen de verbinding tussen de Aziatische en Europese delen van de stad. De Bosporus bepaalt in vele opzichten de levensstijl van de inwoners van Istanbul. De foto's in het boek hebben het dagelijks leven als onderwerp en ze zijn dan ook vaak op en aan de Bosporus gemaakt.

De gesprekken met een aantal inwoners van Istanbul die Van der Linde weergeeft, gaan vooral over politiek en ideologie, geloof en mentaliteit, geld en banen, minder over kunst en literatuur. Ze heeft gedurende haar verblijf in Istanbul haar Turkse gesprekspartners – uit heel verschillende maatschappelijke milieus – intensief gevolgd in hun werk, op school en thuis. Het goed gedocumenteerde boek schetst door het weergeven van deze levensgeschiedenissen op een levendige en boeiende wijze de huidige politiek-maatschappelijke verhoudingen in Turkije.

Wat daarbij vooral opvalt, is dat de politieke werkelijkheid aanzienlijk ingewikkelder is dan het eenvoudige

beeld van de tegenstelling tussen secularisten en islamisten. Zo blijkt uit de gesprekken dat beide groepen weer onder te verdelen zijn in westers georiënteerde kemalisten, de bewakers van het erfgoed van Atatürk, en extreme nationalisten, respectievelijk gematigde islamisten en radicale gelovigen. En dan zijn er nog minderheden als orthodoxe christenen, communisten, Koerden en homoseksuelen.

Onzekerheid en onderlinge argwaan voeren de boventoon. De gesprekspartners zijn vaak zorgelijk en pessimistisch over de toekomstige ontwikkeling van Turkije. Over en weer hebben de maatschappelijke groepen felle kritiek op elkaars standpunt en manier van leven. Vele malen klinkt de vraag of men niet naar een ander land moet verhuizen, als de veranderingen te ver gaan doorschieten. Het politiek-maatschappelijk evenwicht is dan ook bijzonder wankel.

Paradoxaal genoeg blijkt een belangrijk deel van de intellectuele, seculiere elite, die er een westerse en vrije levenswijze op nahoudt, kritisch te staan tegenover aansluiting bij de Europese Unie. De EU dringt immers aan op terugdringing van de grote invloed van leger en rechterlijke macht, waar de secularisten op steunen. Ook groeit de argwaan tegen de Verenigde Staten. Deze oude bondgenoot wil

Turkije als gematigd moslimland als voorbeeld voor de rest van het Midden-Oosten presenteren, terwijl dat in de ogen van het seculiere segment van de Turkse samenleving ten koste van de seculiere belangen gaat.

Brussel zet in de ogen van de seculieren zijn kaarten vooral op de gematigd islamitische regeringspartij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling (AKP). Deze partij – nu onder leiding van premier Erdogan en president Gül – presenteert zich als gematigde, conservatieve, pro-westerse partij, die de vrije-markteconomie en het EU-lidmaatschap voorstaat. Ze wil meer geloofsvrijheid, meer democratie en minder macht voor het leger. Dat denkt ze ook via Europa te bereiken. Ondanks het afzweren van de radicale lijn steunt de partij wel sterk op de islam. Dat roept vragen op bij de secularisten, waarvan velen menen dat de AKP als missie het verspreiden van de islam heeft, hoewel een minderheid van de secularisten toetreding tot de EU als een betere waarborg tegen de islam ziet dan het leger.

Uit de gesprekken komt een sterk gespleten samenleving naar voren, die juist in het turbulente jaar 2007, toen Van der Linde en Segers in Turkije woonden, in een politieke crisis

terecht kwam. Het land stond op zijn kop, toen de rechterlijke macht met een 'juridische coup' de regeringspartij AKP dreigde te gaan verbieden. Uiteindelijk durfden de opperrechters dat echter toch niet door te zetten, en het resultaat was dat de AKP vervolgens een forse verkiezingsoverwinning behaalde.

Overigens kan Van der Linde uit haar gesprekken afleiden dat het afnemen van de steun bij de Europese bevolking (van de EU) voor de aansluiting van Turkije bij de EU bij velen een nationalistische tegenreactie voedt. Als Europa Turkije niet wil, dan hoeft voor de Turken de aansluiting niet meer.

De onderhandelingen tussen Europa en Turkije schieten niet op. Of, in de beeldspraak van het boek die aan de Bosporus is ontleend: de gesprekken tussen Europa en Turkije gaan als een veerpont heen en weer. En: Turkije is een boot die naar het Westen vaart, terwijl de mensen op de veerpont naar het Oosten lopen.

De gesprekken dateren van 2007-2008, maar het boek heeft in het geheel niet aan actualiteit ingeboet. De politiek-maatschappelijke verhoudingen zijn intussen niet principieel veranderd, gelet op de actuele discussie

over een nieuwe Turkse grondwet, die beheerst wordt door de tegenstelling tussen secularisten en islamisten. De grondwetsdiscussie gaat vooral over de positie van de rechterlijke macht. De tegenstanders vrezen dat de AKP-regering haar greep op de rechterlijke macht wil vergroten. De voorstanders menen dat de aanpassingen juist meer in lijn zijn met de Europese standaard. De loopgravenoorlog waar het boek over spreekt, is nog volop gaande. In een voor 12 september gepland referendum wordt over de grondwet gestemd. Dit mooie en boeiende boek geeft in woord en beeld een indringende visie op de mensen in Istanbul.

Jan Postma

Drs. J.K.T. Postma is oud-secretaris-generaal van het ministerie van Financiën. Zijn interesse voor Turkije komt voort uit een aantal werkbezoeken dat hij in het afgelopen decennium aan Ankara en Istanbul bracht om te adviseren over de vernieuwing van het financiële bestel in Turkije.